

11. AMSZ, zespół 1, wiązka 28, Protokoły znaków granicznych, ustanowionych na granicy państwowej między Rzeczpospolitą Polską i Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich, delimitowanej w 1946 i 1947 roku, t. 1–3.
12. AMSZ, zespół 1, wiązka 32, Wykaz znaków granicznych ustanowionych na granicy państwowej między Rzeczpospolitą Polską i Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich, delimitowanej w 1946 i 1947 roku, s. 67, 68.
13. AMSZ, zespół 1, wiązka 32, Wykaz znaków granicznych ustanowionych na granicy państwowej między Rzeczpospolitą Polską i Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich, delimitowanej w 1946 i 1947 roku, s. 1–67.
14. Archiwum Państwowe w Rzeszowie (dalej – APRZ), Urząd Wojewódzki w Rzeszowie, sygn. 2304, s. 19.
15. APRZ, Urząd Wojewódzki w Rzeszowie, sygn. 2305, s. 33. oraz APRZ. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie, sygn. 10310, s. 61.
16. APRZ, Urząd Wojewódzki w Rzeszowie, sygn. 2306, s. 26.
17. AAN, zespół 200, sygn. V/46, s. 1, 2.
18. Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej APB), Wojewódzki Oddział Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w Białymstoku, sprawa delimitacji granicy między Polską a ZSRR 1948, sygn. 199, k – 1, 6.
19. Dominiczak H. Z dziejów politycznych Polski 1944–1984. / H. Dominiczak, R. Halaba., T. Walichnowski. – Warszawa : Wydawnictwo Książka i Wiedza, 1984. – 510 s.
20. Dominiczak H. Wojska Ochrony Pogranicza w latach 1945–1948 / H. Dominiczak. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1971. – 380 s.
21. Dominiczak H. Zarys historii Wojsk Ochrony Pogranicza / H. Dominiczak. – Warszawa : Wydawnictwo: Zarząd Polityczny Wojsk Ochrony Pogranicza, 1985. – 353 s.
22. Dominiczak H. Żołnierze granicznych dróg / H. Dominiczak. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1984. – 311 s.
23. Granice Rzeczypospolitej Polskiej (na przestrzeni dziejów) / red. Z. B. Kumoś. – Warszawa : Wydawnictwo Komandor, 2005. – 192 s.
24. Jednostki wojskowe Ziemi Chełmskiej w latach 1918–2006. – Chełm : Wydawnictwo Towarzystwa Wiedzy Obronnej Oddział w Chełmie, 2006. – 142 s.
25. Teheran–Jałta–Poczdam : Dokumenty konferencji. – Warszawa, 1970. – S. 476.

Степан Віднянський

**Друга світова війна та процес об'єднання українських етнічних земель:
до питання про приєднання Закарпаття до УРСР у складі СРСР
та радянізацію краю (1944–1946 рр.)**

Статтю присвячено висвітленню особливостей третього, заключного акту «возз'єднання українських земель», здійсненого сталінським керівництвом Радянського Союзу наприкінці Другої світової війни – характеру та наслідкам приєднання Закарпаття до Української РСР у складі СРСР. Особливу увагу приділено аналізу процесу прискореної радянізації цього краю, здійсненого під керівництвом політorganів Червоної армії за участі місцевих комуністів та органів народної влади у 1944–1946 рр.

Ключові слова: Україна, Закарпаття, Червона армія, визволення, приєднання, Народна рада Закарпатської України, процес радянізації.

Віднянський Степан. Вторая мировая война и процесс объединения украинских этнических земель: к вопросу о присоединении Закарпатья к УССР в составе СССР и советизацию края (1944–1946 года).

Статья посвящена освещению особенностей третьего, заключительного акта «воссоединения украинских земель», осуществленного сталинским руководством Советского Союза в конце Второй мировой войны – характеру и последствиям присоединения Закарпатья к Украинской ССР в составе СССР. Особое внимание уделено анализу процесса ускоренной советизации этого края, осуществленного под руководством политorganов Красной армии при участии местных коммунистов и органов народной власти в 1944–1946 гг.

Ключевые слова: Украина, Закарпатье, Красная армия, освобождение, присоединение, Народная рада Закарпатской Украины, процесс советизации.

Vidnianskyi Stepan. World War II and the Process of Unification Ukrainian Ethnic Lands: About the Question of the Accession of Transcarpathia to the Ukrainian Soviet Social Republic in the Soviet Union and the Sovietization of the Region (1944–1946). The article is devoted to coverage of the third, the final act of "unification of Ukrainian lands", committed by the Stalinist leadership of the Soviet Union at the end of World War II - the nature and consequences of the accession of Transcarpathia with the Ukrainian SSR, USSR. Special attention is paid to the analysis process accelerated Sovietization of the country, carried out under the direction of political organs of the Red Army with the local Communist authorities and public authorities in 1944–1946.

Key words: Ukraine, Transcarpathia, Red Army, liberation, attachment, People's Council of Transcarpathian Ukraine, the process of Sovietization.

На завершальному етапі війни, коли Червона армія визволила ряд балканських країн і вела бої на території Польщі, Чехословаччини та Угорщини, радянське керівництво почало активно діяти у напрямку зміцнення впливу та підвищення престижу великої держави-переможниці в Центральній та Південно-Східній Європі, не забуваючи при цьому про такі «дрібниці», як прирощення територій за рахунок стратегічно важливих районів. Саме до них, безсумнівно, належало і Закарпаття, володіння яким відкривало шлях до посилення впливу СРСР не тільки у Тисо-Дунайському регіоні, але й у Центральній Європі загалом.

Для досягнення такої важливої стратегічної мети уряд СРСР та особисто Сталін уміло використовували антифашистський рух населення Закарпаття, зокрема національно-державні устремління значної його частини. Основною метою, досягнення якої прагнули закарпатці наприкінці війни вже втретє протягом ХХ ст. (1918–1919, 1938–1939), було об'єднання краю з Україною. Тому сталінське керівництво мало всі можливості не лише для реалізації своїх стратегічних намірів, але й виправдання приєднання до складу СРСР Закарпатської України, яку, за попередньою домовленістю, мали повернути Чехословаччині. Хіба могла «радянська держава робітників і селян» відмовити братам – «українським трудящим» Закарпаття, які вимагали «добровільного возз'єднання з радянською Україною».

В історіографії і досі дискутується питання про те, чи був рух за об'єднання з Україною всенародним, дійсно масовим, чи це лише одна з течій, що охопила не більше третини політично активного населення, чи він був інспірований та здійснений винятково радянським тоталітарним режимом за активної підтримки місцевих комуністів. На наш погляд, у Закарпатті йшлося про збіг історичних національно-визвольних й природних прагнень українського народу до об'єднання у єдиній державі та імперських зазіхань СРСР, для якого Закарпатська Україна була вагомим стратегічним надбанням серед нових післявоєнних територіальних прирощень.

В українській історіографії останнім часом утвердилася думка, що факт возз'єднання, точніше приєднання Закарпаття до України, який завершив багатовікову боротьбу за об'єднання всіх українських земель в одну державу, є історично обумовленим й політично виправданим актом, прогресивним і закономірним явищем в історії українського народу, однак форми і методи його здійснення були зовсім не цивілізованими та демократичними, суперечили конституційним нормам Чехословаччини та міжнародного права. Разом з тим, той факт, що зрештою Чехословацька республіка добровільно відмовилася від своєї території, відсутність офіційних апеляцій з її боку до світового співтовариства та демаршів з боку третіх держав, як і сприйняття (загалом цілком схвальне та спокійне) закарпатцями нового вирішення їхньої долі – складові елементи цієї проблеми, які не можна не враховувати на випадок актуалізації питання Закарпатської України в міжнародній політиці. Тому будь-які вимоги перегляду кордонів, ревізії самого акту про об'єднання Закарпаття з Україною, за всіх формальних поррахунків його здійснення, є безперспективними.

Єдине, що сьогодні є виправданим та необхідним, це відновлення історичної правди про події тих років, зокрема, об'єктивний аналіз того, як «виправдав» новий тоталітарно-комуністичний режим довір'я та надії на краще майбутнє народних мас Закарпаття, здійснивши прискореними темпами всі етапи так званих «соціалістичних перетворень» у краї, тобто радянізацію цього центральноєвропейського регіону.

Процес радянізації Закарпаття починається практично з перших днів вступу на його територію Червоної армії у жовтні 1944 р. (Карпатсько-Ужгородська операція 4-го Українського фронту), що вже само по собі було порушенням усіх попередніх радянсько-чехословацьких домовленостей та Конституцій ЧСР. До того ж, загалом події в Закарпатті розвивалися за сценаріями, розробленими й перевіренними на практиці в 1939–1940 рр. у Прибалтиці (поділ окупованої території на зони) та

Західній Україні (підготовка і скликання представницьких зборів, з'їзду представників народних мас для вирішення їхньої подальшої долі).

Серед внутрішніх факторів, що сприяли радянзації Закарпаття, насамперед слід виділити:

а) історичні, національно-культурні та етнопсихологічні – утвердження у свідомості місцевого населення ідентичності з українською нацією, впевненості у тому, що там, за Карпатами, – свої, а не чужі та намагання об'єднатися з єдинокровними братами по той бік Карпат, що було для багатьох гарантією вільного національного-культурного розвитку після багатовікового національного гноблення;

б) соціально-економічні – злиденність, люмпенізація основної частини населення краю, що особливо посилилася в роки угорської окупації в 1939–1944 рр.;

в) політичні – наявність у краї, незважаючи на репресії угорського окупаційного режиму, значної кількості комуністів, що мали великий вплив на населення в домюнхенській Чехословаччині і були підтримані емігрантським центром КПЧ у Москві та КПУ в Києві, а також прорадянський, прокомуністичний рух опору, зокрема інспірований радянською Україною партизанський рух, хоч і не такий масовий, як твердила радянська пропаганда (упродовж липня–жовтня 1944 р. Українським штабом партизанського руху в Закарпаття було десантовано 8 загонів загальною чисельністю 158 диверсантів, кількість яка з часом збільшилася за рахунок місцевого населення і досягли свого піку в 2,7 тис. партизанів).

Заради справедливості потрібно зазначити, що загалом населення Закарпатської України доброзичливо, хоча і без особливого ентузіазму, зустріло Червону армію як його визволительку від угорських окупантів. Однак ейфорія визволення почала швидко згасати із розгортанням дій СМЕРШу, НКВС та інших служб радянської військової адміністрації, їхнього активного втручання у справи місцевого самоврядування.

Їхня діяльність почалася з поступової більшовізації, чистки народних (національних) комітетів на місцях, створених у Закарпатті ще до приходу Червоної армії як демократичних органів місцевої влади, що здійснювали управління протягом жовтня–грудня 1944 р. за чехословацьким зразком. Поступово панівне становище в них зайняли комуністи, а в березні 1946 р. сільські, селищні, міські та окружні народні комітети були перетворені в ради.

Чехословацька адміністрація на чолі з міністром, уповноваженим уряду ЧСР Фр. Немецем, у віданні якої з кінця жовтня 1944 р. перебувала лише південно-східна, слаборозвинута гірська частина краю, бо найбільш розвинута частина неправомірно була оголошена прифронтовою оперативною зоною Червоної армії, зазнавала систематичного тиску, що і змусило її вже на початку грудня залишити Закарпаття. Хоча в цьому почасти винна й сама адміністрація, яка припустилася ряду серйозних помилок і не змогла управляти процесами на ввіреній їй території та не користувалася підтримкою місцевого населення.

Зокрема, по суті провалилася оголошена чехословацькою воєнною місією у листопаді 1944 р. загальна мобілізація чоловіків віком від 20 до 40 років у Чехословацьку армію – з'явилося лише близько 6 тис. осіб. Основна причина цього – широка античехословацька пропаганда політорганів Червоної армії, які, порушуючи радянсько-чехословацькі домовленості, почали проводити нібито добровільну мобілізацію місцевої молоді до Червоної армії. Цьому активно сприяли Народна рада Закарпатської України та підконтрольні їй народні комітети на місцях. Зокрема, декретом № 15 НРЗУ від 5 грудня 1944 р. усім сільським, міським і окружним народним комітетам було наказано негайно припинити всякі зв'язки і зносини з уповноваженим чехословацького уряду міністром Фр. Немецем та його громадським і військовим апаратом, а декретом № 20 від 9 грудня 1944 р. вони були зобов'язані вжити заходи з припинення мобілізації закарпатців у Чехословацьку армію і організувати вербування їх у Червону армію. Взимку 1944–1945 рр. тилowymi органами Червоної армії за підтримки місцевих органів влади було відкрито 520 призовних пунктів у 640 містах і селах Закарпаття. За лічені дні ними, почасти насильно, мобілізовано понад 15 тис. закарпатців у Червону армію, які після двотижневої підготовки потрапили на фронт у Польщу, де кожний десятий з них загинув.

Як відомо, радянське командування, незважаючи на звернення генерала Л. Свободи, не дозволило 1-му чехословацькому армійському корпусу, що складався переважно із закарпатських русинів-українців, які пройшли до 1942 р. через катівні ГУЛАГу, брати участь у визволенні Закарпаття і перекинуло його спочатку до південної Польщі, а потім на Дуклю, де він у вересні 1944 р. був майже повністю розгромлений. Природно, у Москві остерегалися цих людей, що відчули на власному досвіді «переваги» радянського режиму і могли пояснити родичам та землякам, що їх чекає після «возз'єднання».

Одночасно в Закарпаття було направлено відомих політичних діячів із числа місцевих комуністів, які в 1938–1939 рр. емігрували до Москви чи Лондона (І. Туряниця, І. Ваш, І. Петрушак, С. Борканюк та ін.), а також політпрацівників, які розгорнули там активну прорадянсько-комуністичну діяльність, зокрема провели 19 листопада 1944 р. конференцію комуністів, де створили Комуністичну партію Закарпатської України (КПЗУ) і прийняли резолюцію з вимогою «возз'єднати Закарпатську Україну з Радянською Україною» і скликати для цього з'їзд народних комітетів.

Не були бездіяльними у цей час і каральні органи Червоної армії: почалися арешти та інтернування «ворогів народу» – насамперед представників угорського, німецького, словацького, а також українського населення краю. Відповідно до постанови Військової ради 4-го Українського фронту від 13 листопада 1944 р. та наказу військового коменданта, виданого наступного дня, тисячі цивільних громадян віком від 18 до 50 років, які добровільно прийшли на реєстраційні пункти нібито на «триденні відбудовчі роботи», були відправлені спочатку до Свалявського та Старосамбірського таборів військовополонених, де частина інтернованих загинула. Інші згодом під озброєним конвоєм відправлені на відновлення шахт Донбасу, у Сибір, Казахстан. За архівними даними, тільки протягом листопада–грудня 1944 р. війська НКВС затримали та направили до таборів військовополонених 22 951 колишнього воїна угорської армії (хоча більшість з них була насильно мобілізована до армії Горті саме напередодні вступу на територію Закарпаття радянських військ) і 8856 угорців та німців.

Слід зазначити, що, крім радянських військових комендатур, у цих акціях проти людей, за якими не було помічено ніяких ворожих дій проти нового військового чи цивільного режиму, змушені були брати участь і місцеві органи народної влади Закарпаття, підконтрольні партійним і військовим радянським органам. Наприклад, на основі розпорядження військової ради 4-го Українського фронту, Народна рада Закарпатської України видала свій циркуляр від 22 грудня 1944 р. «Про мобілізацію населення німецької національності і робітників як тяглової сили на вивозку дерева», згідно з яким мобілізованим належало взяти із собою харчування на 15 днів дороги і з'явитися на збірні пункти. А за розпорядженням № 642 Рахівського окружного Народного комітету до 27 грудня 1944 р. мала бути завершена вся підготовча робота з інтернування німецького населення. Про те, що шлях перед ними лежав неблизький, свідчила вимога: «мати з собою три пари черевиків...». В окремих районах Закарпаття органи місцевої влади самовільно вдалися до арештів осіб угорської та німецької національностей як «підозрілих та шкідливих для українського та руського народів», або «наклали контрибуцію» на угорські й німецькі родини «як ворогів народу».

Загалом протягом зими 1944-го – весни 1945 р., тобто ще до підписання Договору між СРСР і Чехословаччиною про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р. (про її вихід із складу ЧСР і возз'єднання з Україною), військами НКВС за підтримки місцевих радянських органів влади в Закарпатті зазнали репресій за національною ознакою, за деякими даними, майже 40 тис. чоловік угорської та німецької національностей. Більше третини з них загинули в радянських таборах. На початку 1990-х років тим, хто не повернувся додому, в угорських та німецьких селах Закарпаття за ініціативою громадськості на знак вшанування пам'яті жертв цих трагічних подій поставлені обеліски. Як свідчить, наприклад, відкритий наприкінці 1991 р. в селі Мужиеве Берегівського району Закарпатської області України такий пам'ятник, тільки з цього невеликого угорського села 14 листопада 1944 р. на «триденні роботи» було вивезено 239 осіб: 131 з них не повернувся додому. А на фронтах Другої світової війни загинуло 19 жителів цього села.

У такій атмосфері проходив Перший з'їзд народних комітетів краю (до речі, перший та останній), яким фактично керували політичне управління 4-го Українського фронту на чолі з генерал-лейтенантом Червоної армії Л. Мехлісом, полковниками Л. Брежневим і С. Тюльпановим та створена на чолі з І. Туряницею Комуністична партія Закарпатської України. Він відбувся вже 26 листопада в Мукачевому, тобто через тиждень після рішення про його скликання КПЗУ, де 663 делегатів схвалили Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянської Україною (його текст був підготовлений у Москві, перекладений українською мовою в Києві), обрали Народну раду Закарпатської України, «як єдину центральну владу, яка діє за волею народу на територію Закарпатської України», яку зобов'язали «здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною». Членами Народної ради Закарпатської України було обрано 17 осіб на чолі з секретарем КПЗУ І. І. Туряницею. На другий день після з'їзду НРЗУ з числа своїх членів утворила уряд (в складі 14 осіб – голови, двох

його заступників і 11 уповноважених) самобутнього перехідного державного утворення - Закарпатської України, яке проіснувало 15 місяців – із жовтня 1944 до січня 1946 р.

Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з радянською Україною став політичним і юридичним актом, на який завжди посилалася радянська влада. У грудні було організовано збір підписів під ним. Його, за радянськими джерелами, підписало понад 250 тис. закарпатців, тобто понад 90 % дорослого населення краю. Ця цифра може бути цілком реальною, якщо брати до уваги значний досвід проведення подібних акцій. Потім був дипломатичний тиск на уряд ЧСР і з боку радянських представників, і з боку керівництва КПЧ (К. Готвальд) та посла ЧСР у Москві З. Фірлінгера. 29 червня 1945 р. радянсько-чехословацький договір про Закарпатську Україну було підписано в Москві (за відсутністю представників Закарпатської України), ратифіковано «з політичних та практичних міркувань» тимчасовими Національними Зборами Чехословаччини 22 листопада 1945 р. та Президією Верховної Ради СРСР 27 листопада. А Указом Президії Верховної Ради УРСР від 22 січня 1946 р. було утворено Закарпатську область у складі Української РСР з центром у місті Ужгород і вже від 25 січня згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР на території Закарпаття почало діяти законодавство УРСР, а також упроваджено радянську виборчу систему. Не зупиняючись на правомірності всіх цих рішень, хоча висновком активного учасника, а згодом – дослідника цих подій, відомого українського діаспорного історика В. Маркуся про те, «що політвідділ 4-го Українського фронту був справжнім ініціатором, мотором возз'єднання та радянзації краю», важко знехтувати, відзначимо, що після з'їзду і утворення Народної ради Закарпатської України процес радянзації краю вступив у новий, прискорений етап.

Слід зазначити, що перехідне державне утворення, яким була Закарпатська Україна, оцінюється сучасними дослідниками як «близький та тяжіючий до радянської моделі вияв державної влади у формі народної демократії». Її політичну основу склали своєрідні місцеві органи влади – народні комітети (у населених пунктах та округах) і Народна рада (крайовий рівень). Сільські та міські народні комітети, а їх було утворено в Закарпатті 561, обиралися на загальних зборах громадянами, котрі досягли 18 років, а окружні (їх було 13) – делегатами від народних комітетів цього округу. Виконавчим органом місцевого народного комітету була його президія, що звітувалася як перед самим комітетом, так і вгору по вертикалі. Нормотворча діяльність здійснювалася одноосібно і колегіально через видання декретів, постанов, інструкцій та розпоряджень. Вони набували чинності з дня їхнього оприлюднення в офіційному друкованому виданні «Вісник Народної Ради Закарпатської України». Важливу пропагандистську й організаторську роль щодо залучення населення краю до підтримки нового режиму виконувала щоденна комуністична газета «Закарпатська правда», що почала виходити з 3 листопада 1944 р.

Наприкінці 1944–1945 рр. Народна рада Закарпатської України видала ряд декретів та провела низку заходів так званого перехідного періоду, спрямованих на радянізацію краю. Зокрема, декретом від 18 грудня 1944 р. було створено Спеціальний суд Закарпатської України та «слідчу комісію» для розгляду справ тих, хто співробітничав зі старим режимом, та інших «зрадників» народу, а також для посилення нового політичного режиму створили прокуратуру, народні суди, органи безпеки, народну міліцію, добровільні народні дружини (військові формування) тощо. Насамперед перед судом постали депутати угорського парламенту, відомі політичні діячі краю А. Бродій (колишній перший прем'єр-міністр Підкарпатської Русі), С. Фенцик, М. Демко, П. Дем'янович, А. Кричфалуші-Грабар та ін., потім так звані українські націоналісти, передусім члени уряду Карпатської України (1938–1939 рр.). Першим п'яти було винесено смертні вироки, іншим засудженим, майже без винятку, – вирок від п'яти до двадцяти років ув'язнення.

Декретом від 12 січня 1945 р. НРЗУ державним гімном Закарпатської України затвердила державний гімн СРСР без будь-яких змін. Державний прапор Закарпатської України складався з червоного полотнища із золотим написом: «Хай живе возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною», а у верхньому кутку полотнища зобразили золоті серп та молот і над ними червону п'ятикутну зірку, обрамлену золотою каймою. З березня 1945 р. Народна рада Закарпатської України започаткувала кампанію перейменування населених пунктів, площ і вулиць з ідеологічних мотивів. Вулиці в селах і містах зобов'язали називати іменами «народних мучеників і героїв, які загинули в боротьбі за народну справу». Причому для утвердження комуністичної топонімії використовувалися імена людей, пере-

важна більшість яких (російські революціонери, державні діячі, письменники тощо) не мала жодного стосунку до Закарпаття.

Паралельно здійснювалася радянська економіка. Вже на Першому з'їзді Народних комітетів Закарпатської України було ухвалено постанову «Про наділ селян, робітників і службовців Закарпатської України землею і лісом», яка передбачала «конфіскувати всі землі і помістя, що належали мадярським і німецьким поміщикам і ворогам народу, які втекли разом з німецько-мадярськими загарбниками» і «передати безплатно через місцеві народні комітети конфісковані землі в особисту власність безземельних і малоземельних селян». Як наслідок 113 тис. га землі було роздано 27 тис. селянських родин. У грудні 1944 р. Народна рада прийняла серію декретів, спрямованих на націоналізацію промисловості, банківської системи та кредитних установ. Так, єдиною банківською установою в краї став «Національний банк Закарпатської України». А соляні шахти та підприємства хімічної промисловості в Перечині, Сваляві, Великому Бичкові націоналізували автоматично через те, що їх власниками були іноземці. Також націоналізували спиртні заводи і всі підприємства з виробництва алкогольних напоїв, пивоварний завод графа Шенборна-Бухрейна й акціонерну спілку в Підгор'ях, лісопромислову фірму «Латориця», публічні електростанції, залізниці, пошту, телеграф тощо. Перехід до так званої соціалістичної економіки було здійснено за короткий строк: уже до кінця 1945 р. у Закарпатті націоналізовано 276 промислових підприємств, а також залізничний транспорт, зв'язок, великі торговельні організації та банки.

Жорстокість нового – воєнізованого режиму закарпатці відчули незабаром, коли, відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 30 червня 1945 р., воно було оголошено режимною територією і органи влади почали рішуче припиняти будь-які спроби залишити примусову роботу на об'єктах військового відомства, що розцінювалося як дезертирство. Контроль за економічним життям краю здійснювали створені за радянським зразком профспілки, звісно, під керівництвом партійних органів. Особливу увагу в процесі радянської Закарпаття приділяли кадрам місцевих органів влади та управління, а точніше, поповненню їх людьми, відданими новому режимові та здатними насаджувати в краї тоталітарно-комуністичну систему. Лише в 1945–1946 рр. у край радянським керівництвом було направлено майже півтисячі комуністів, які повсюдно зайняли ключові посади. 9 січня 1945 р. був виданий декрет НРЗУ про складання присяги членами Народної ради і державними службовцями перед вступом на посаду, яка починалася словами: «Я, громадянин Закарпатської України, урочисто присягаюсь на вірність моїй Батьківщині, Народній раді Закарпатській України і Маніфесту про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною», тобто цим визначалося головне завдання для всіх держслужбовців. Згодом чистка місцевих рад області від «ворожих» та «неблагонадійних» елементів здійснювалася відповідно до постанови політбюро ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1946 р. «Про керівництво партійними органами роботою місцевих Рад Закарпатської області».

Характерною особливістю перших післявоєнних років стало інтенсивне заселення Закарпаття приїжджими. ЦК ВКП(б)У направляли в область перевірені кадри з усіх регіонів СРСР, що, як правило, не знали ні мови, ні побуту, ні звичаїв місцевого населення, а за культурним рівнем частогусто поступалися представникам місцевої інтелігенції, яким не довіряли керівних постів. Наприклад, лише за 3 місяці 1946 р. (серпень-жовтень) в області поселилося близько 14 тис. приїжджих. Цей процес посилювався після прийняття ЦК КП(б)У 16 січня 1947 р. постанови «Про працевлаштування та матеріально-побутове забезпечення демобілізованих воїнів».

Показовою є і доля місцевих комуністів – активних виконавців волі Москви та учасників «возз'єднання» Закарпаття. У грудні 1945 р. Комуністичну партію Закарпатської України було прийнято до складу ВКП(б), після чого у квітні–серпні 1946 р. всі її члени пройшли ретельну перевірку на благонадійність: у результаті чистки партійних лав майже дві тисячі колишніх комуністів (понад 40 % складу КПЗУ) не одержали квитків члена ВКП(б) з таких причин: служба в угорській армії, членство у ворожих партіях, серед них 287 осіб за членство в КПЧ (ось приклад «справжнього інтернаціоналізму ВКП(б)»).

Кадрова політика нового режиму ґрунтувалася тільки на партійності. Тому після закінчення чистки, у другій половині 1946 р., у Закарпатті почався активний прийом до сталінської партії. Але більшість серед прийнятих становили приїжджі; до кінця 1946 р. до обласної партійної організації було прийнято понад 1,5 тис. росіян. Протягом 1946 р. в усіх керівних партійних та державних органах 50–80 % місцевих керівників замінили новоприбулими. Як правило, лише першими особами зали-

шалися місцеві, а на інших важливих посадах – приїжджі. Усі ці зміни, що зміцнювали тоталітарний режим у краї, супроводжувалися доносами, терором, арештами людей, часто без санкцій прокурора. Показовим є й те, що 25 делегатів Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України і двох членів уряду – уповноважених Народної ради незабаром були репресовані за антирадянську пропаганду або змушені були емігрувати. Уже перший, 1946 р. радянської влади був для закарпатців переломним у довір'ї до неї.

Єдине, що не вдалося здійснити новим господарям краю «з ходу», – провести колективізацію. У 1946 р. з великими труднощами влада створила тільки 2 колгоспи, в 1947 р. – ще 13. Для тиску на так звані середняцькі та куркульські господарства в 1947 р. в області були введені натуральні поставки сільськогосподарської продукції державі, проти чого виступали навіть рядові комуністи. Архівні документи свідчать про масовий саботаж цих поставок, антиколгоспну агітацію тощо, які, щоправда, не переросли в масові антирадянські виступи, як у 1920–30-і рр. в СРСР. Партійно-державна машина всіма засобами здійснювала політику «ліквідації куркульства як класу» (а це майже 2 тис. господарств), використовуючи для цього податки, конфіскацію майна, арешти, висилку до Сибіру. Тих, хто агітував проти колгоспів, засуджували до 8–10 років таборів. Як наслідок уже в 1948 р. було 115 колгоспів. У 1949–1950 рр. для «допомоги» в організації колгоспів у закарпатські села направили понад 550 комуністів, які і завершили насильницьку колективізацію сільського господарства. У середині 1950 р. в краї було створено 546 колгоспів, на долю яких припадало майже 97 % усіх господарств та орних земель. Це означало остаточну перемогу більшовиків у Закарпатті.

Паралельно була проведена освітня реформа – запроваджено обов'язкове семирічне навчання в школах, і вони стали державними. У 1944–1945 рр. у Закарпатті, по суті, відродилася, щоправда, ненадовго, стара чехословацька система освіти: працювали понад 500 початкових та 30 середніх шкіл, 6 гімназій – 2500 вчителів (із них – приблизно 500 приїжджих) навчали 100 тис. учнів (майже 70 % дітей шкільного віку). Навчання повсюди велося українською мовою, але вивчення російської мови було обов'язковим. Декретами Народної ради Закарпатської України церква була відділена від держави, а школа – від церкви. У жовтні 1945 р. відкрито Ужгородський державний університет з чотирма факультетами. Так здійснилася мрія багатьох поколінь закарпатців про здобуття освіти у рідному вищому навчальному закладі. Почався інтенсивний процес українізації місцевого населення, який не можна оцінювати однозначно. Зокрема, адміністративно було вирішено питання про національну належність корінного населення Закарпаття, що гостро стояло у 1920–1930-ті рр. Спочатку спеціальним указом було заборонено офіційно вживати історичну самоназву «русин», а у виданих у зв'язку з переписом населення 1946 р. закарпатцям паспортах, у графі національність з'явився запис – українець.

Але загалом культурні процеси в Закарпатті розвивалися також у дусі радянізації. Уже 5 грудня 1944 р. окремим декретом НРЗУ була введена попередня цензура на періодичні і неперіодичні видання. З роками українізація була замінена русифікацією, ігноруванням усього істинно народного, самобутнього тощо, тоталітарно-комуністичний режим формував не національну інтелігенцію загалом, а як прошарок прислужників режиму, добросовісних та відданих виконавців волі керівної сили суспільства – партії.

Окремою темою є релігійна ситуація в Закарпатті після війни та церковна політика нової влади. У середині 40-х років більшість віруючих у Закарпатті (майже 60 %) були греко-католиками: ще на початку 1949 р. у краї налічувалося 265 греко-католицьких священників. Православних було майже 150 тис. Подібне становище створилося в результаті цілеспрямованої політики уряду першої Чехословацької республіки, бо у 1910 р. в краї було 65 % греко-католиків, 38 % римо-католиків, 1 % православних. Отже, уніатська церква була до війни і залишалася після неї дійсно народною.

Із перших днів радянської влади розроблялися заходи, спрямовані на ліквідацію греко-католицької, а згодом і католицької церков, бо вони були визнані «агентами Ватикану», а їх «служителі» – «ворогами народу». У січні 1945 р. НРЗУ прийняла декрет «Про вільну зміну релігії», який певною мірою був спрямований проти греко-католицької церкви. Реєстрація її общин обмежувалася, а згодом і припинилася: фактично було започатковано гоніння на греко-католицьку церкву.

У Закарпатті також робили спробу зібрати псевдосинод, подібно до того, який у 1946 р. провели у Львові, щоб ліквідувати унію руками її прихильників. Але відступників від віри в Закарпатті виявилось мало. Тодішньому єпископу Мукачівської греко-католицької єпархії Теодору Ромжі влада

не змогла приписати і співробітництво з фашистами (за відмову перейти до православ'я і передати єпархії під юрисдикцію Московського православного патріархату його були вбито агентами НКВС 1 листопада 1947 р.). Тому уніатська церква в Закарпатті проіснувала майже на три роки довше, ніж у Галичині. Лише в лютому 1949 р. уніатську віру оголосили поза законом, її священників вигнали з храмів, останні передали православній церкві, їхнє майно було конфісковано, хоча ніяких письмових рішень про це не приймали. Сьогодні факт незаконної ліквідації унії визнано в Україні. А тоді так звана «ліквідація», «саморозпуск» відбулися проти волі народу: проводилася насильницька акція входження всіх віруючих греко-католиків у лоно Російської православної церкви. Але тільки 140 священників, і то під тиском, прийняли православну віру, хоча потім більшість із них покалася і повернулася до унії. А 130 священників за відмову прийняти православ'я було репресовано та направлено до таборів, де 20 з них загинуло. Ліквідація адміністративно греко-католицької церкви та всебічна підтримка державного православ'я були дезінтегрувальними факторами в національно-культурному житті закарпатських українців, грубо порушили процес їхнього національного розвитку, викликали знані протиріччя, які не вдалося подолати ще й сьогодні.

Підсумовуючи зміни, що відбувалися в Закарпатській Україні наприкінці і в перші роки після Другої світової війни, слід визнати, що з першого дня визволення краю від окупації в ньому за активної участі Народної ради Закарпатської України та підпорядкованих їй місцевих органів влади проходили, по суті, протиправні, антидемократичні та антигуманні процеси радянзації, що завершилися його остаточним інтегруванням у тоталітарно-комуністичну структуру та систему Радянського Союзу. Знищення всіх елементів самоврядування та саморегулювання суспільного організму, при-таманних Центральній Європі, нав'язування неприродних орієнтальних форм взаємостосунків між людьми та владою, насильницькі націоналізація та колективізація, репресії та ігнорування національно-культурних потреб національних меншин, їх депортація, повна байдужість до історичних традицій та звичаїв місцевого населення, примусова українізація, а потім активна русифікація, пониження гідності корінних жителів та недовіра до їхніх здібностей, груба та протиправна ліквідація греко-католицької церкви, тотальне проникнення в особисте життя громадян та зрівняльний підхід до оцінки їхньої праці, хижацький грабунок природних багатств краю, безробіття та вимушена міграція населення, закриття державного кордону, що відрізало закарпатців від рідних, знайомих та друзів у багатьох європейських країнах, та позбавлення їх звичного економічного, географічного та культурного простору, всебічного зв'язків із Заходом тощо не тільки перетворили самобутню Закарпатську Україну на звичайну радянську область. Вона стала форпостом розпочатого після війни процесу радянзації всього центральноєвропейського регіону, коли СРСР насильно нав'язував сусіднім країнам свій спосіб життя, своє бачення світу, спираючись при цьому на успішний досвід прискореної радянзації на своїй, не зовсім демократично здобутій після війни найзахіднішій вотчині – Закарпатті.

Закономірною була й доля Народної ради Закарпатської України. Виконавши визначену для неї сталінським керівництвом місію – возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною у складі СРСР та його радянізацію, вона стала вже не потрібною, і з 22 січня 1946 р. її повноваження були перебрані, як було заведено у всьому Радянському Союзі, виконавчим комітетом Закарпатської обласної ради на чолі з першим секретарем обласного комітету Комуністичної партії.

Список використаних джерел та літератури

1. Болдижар М. Закарпатська Україна: державно-правовий статус і діяльність: кінець 1944 р. – початок 1946 р. / М. Болдижар, О. Грін. – Ужгород, 1999.
2. Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках: М-ли наукової конференції (3–4 жовтня 1996 року). – Ужгород, 1997.
3. Евсеев И. Ф. Народные комитеты Закарпатской Украины – органы государственной власти. 1944–1945 / И. Ф. Евсеев. – М., 1954.
4. Закарпаття 1919–2009 років : історія, політика, культура. – Ужгород, 2010.
5. Історія державної служби в Україні: у 5 т. – Т. 5 : Документи і матеріали. Кн. 1. 1914–1991. – К., 2009.
6. Макара М. П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). / М. П. Макара. – Ужгород, 1995.
7. Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945 / В. Маркусь. – К., 1992.
8. Нариси історії Закарпаття. – Т. II (1918–1945). – Ужгород, 1995.
9. Вісник Народної Ради Закарпатської України. – 1944–1945.
10. Закарпатська правда. – 1944–1946.